

Między amnezją i anamnezą Indywidualna pamięć historyczna wobec dominujących narracji

Szesnasty numer „Poznańskich Studiów Slawistycznych” dotyczy problemu jednostkowej pamięci historycznej i kulturowej oraz jej reprezentacji wobec kolektywnego zapominania i *odpominania*. Na obszarze Słowiańszczyzny i Bałkanów manipulowanie pamięcią zbiorową stanowi trwały modus zmagania się z historią. *Odpominane/odpamiętywane* indywidualne narracje tzw. słabych bohaterów funkcjonują jako „przeciw-historia” (według Michela Foucaulta), alternatywna reprezentacja przeszłości, a w pewnych warunkach także jako ruch oporu wobec władzy. W posttraumatycznej historii Europy powtarzalnym mechanizmem jest również wyparcie powracające w sztuce w postaci fantazmatów (teza Jacques’a Lacana), które stanowią dla zbiorowości źródło nieoczywistego poznania – jak anamneza.

Na użytek niniejszego tomu okres podlegający badaniom został ograniczony do czasów powojennych (od końca II wojny światowej, poprzez lata przełomowe w historii Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, do chwili obecnej), ponieważ wiele spośród „niemych narracji” (Hanna Gosk, Maurice Halbwachs) mogło ulec detabuizacji dopiero w warunkach zmiany społecznych ram pamięci, zainicjowanych między innymi upadkiem muru berlińskiego, rozpadem ZSSR, aksamitnym rozwodem Czechosłowacji w 1992 roku, wojną (post)jugosłowiańską. Innym kluczowym czynnikiem anamnezy i wychodzenia z kolektywnej amnezji okazał się wyraźny zwrot ku autobiograficznym i testimonialnym tekstom kultury, rewidującym wydarzenia dziejowe poszczególnych społeczności.

W obrębie zarysowanej problematyki publikujemy artykuły poświęcone zagadnieniom *odpamiętanych* narracji ofiar reżimów, grup i osób wykluczonych ze względu na przynależność rasową i etniczną, analizy przewartościowań ideologicznych, teksty traktujące o różnych rodzajach

cenzury, przemilczeń, a także dotyczące polityki upamiętniania i polityki historycznej. Ramy pojęciowe, klasyfikujące wspólnoty obszaru Bałkanów i Słowiańszczyzny, wyznaczają między innymi badane przez Jana Assmanna kultury pamięci i przez Joannę Tokarską-Bakir kultury traumy i milczenia – z ostatnimi kategoriami wiąże się z kolei koncepcja postpamięci wypracowana przez Marianne Hirsch.

Zaproszenie do numeru przyjęli naukowcy reprezentujący różne dyscypliny: literaturoznawstwo, etnologię, psychologię społeczną, historię, językoznawstwo (sygnały wyparcia i przemilczenia są doskonale widoczne w języku), komparatystykę literacką i kulturoznawstwo. Interdyscyplinarny korpus tekstów przynosi bogaty, niejednokrotnie oryginalnie i nowatorsko zaprezentowany obraz interesującego nas zagadnienia.

Irina Adelgejm bada problem dziedziczonej pamięci (postpamięci) w prozie Magdaleny Tulli, koncentrując się zwłaszcza na autopsychoterapeutycznych funkcjach narratywizacji wspomnień, w których daje się wyodrębnić psychoanalityczne instrumentarium (ustawienia rodzinne, dialog z wewnętrznym dzieckiem, dekonstrukcja i rekonstrukcja narracji życiowych, metafory terapeutyczne etc.). Werbalizacja traumy, jak wnioskuje badaczka, pozwala odzyskać własną historię, nieobciążoną w procesie konstrukcji autobiografii artystycznej przez dominujący – i tragiczny zarazem – dyskurs rodziców.

Możliwości, jakie dają narzędzia psychoanalityczne, w badaniach literaturoznawczych wykorzystuje także Miłosz Bukwałt, który zajmuje się prozą autobiograficzną bośniackiego autora Faruka Šehicia wyzyskując koncepcje badawcze z zakresu traumatologii i psychoanalizy. Interpretator wydobywa sygnały aktywności (auto)terapeutycznej pisarza, takie jak figury z dzieciństwa, obiekty sentymentalne, obiekty odwołujące się do pierwotnego, akwaticznego żywiołu etc. Podobny korpus metodologiczny można znaleźć w artykule Kristyana Yaneva, który przynosi rozważania o procesie asymilacji ludności tureckiego pochodzenia w Bułgarii w latach osiemdziesiątych XX wieku, zwanym tam procesem odrodzenia (odradzania się), i jego odzwierciedleniu w najnowszej prozie powieściowej bułgarskiej mniejszości islamskiej i tureckiej (na przykładach powieści Zlatko Enewa, Martina Marinowa, Mirosława Penkova i Ludmili Mindowej). Jak pisze autor – powołując się na publikacje Ewgenii Kalinowej i Iskry Bawej – „polityka asymilacji składała się z trzech głównych komponentów:

przymusowej zamiany turecko-arabskich nazwisk na bułgarskie, zakazu używania języka tureckiego w miejscach publicznych oraz zakazu praktykowania obrzędów i noszenia ubrań charakterystycznych dla tureckiej grupy etnicznej”. Omawiane powieści łączy kategoria traumas, której ujęcia i konceptualizacje badacz drobiazgowo analizuje, postrzegając je jako nową tendencję w literackich ujęciach komunistycznej przeszłości.

Osobny blok tekstów dotyczy powiązania kategorii pamięci (indywidualnej i zbiorowej) z przestrzenią i przynosi ciekawe wyniki w badaniach Dejana Duricia i Karela Štelca. Pierwszy z wymienionych specjalistów analizuje wspomnieniową prozę bośniacko-amerykańskiego twórcy Aleksandra Hemon, opisującą jego dzieciństwo przed upadkiem Jugosławii oraz doświadczenia emigracyjne w Kanadzie i USA. Problemy wykorzenienia, samotności oraz próby zbudowania nowego życia zostają włączone w eksplorowane przez Duricia rozważania o pamięci i przestrzeni, a dokładniej: o spacji uwarunkowaniach pamięci i o procesie osvajania przestrzeni. Karel Štelc bada regionalną literaturę Hlučina w oparciu o metodologię proponowaną przez Astrid Erll (*mediality of memory*) i Paula Ricœur, koncentrując się na sposobie, w jaki teksty artystyczne współtworzą pamięć zbiorową. Autor rekonstruuje główne rysy hłučńskiej pamięci zbiorowej w XX wieku, zwracając uwagę również na przemilczenia i wyparcia.

Teksty Mariny Protrki Štimec i Mireli Dakić, Katarzyny Taczyńskiej, Tomasza Łukasza Nowaka oraz Štěpána Balíka są poświęcone praktykom dyskryminacyjnym wobec środowisk i nacji wykluczonych (kobiety, geje, Żydzi) oraz narracyjnym i językowym strategiom oporu wobec nich. Marina Protrka Štimec i Mirela Dakić poddają refleksji wątki emancypacyjne w chorwackim pisarstwie kobiecym lat osiemdziesiątych XX wieku. Badaczki wydobywają konflikt między *publicznym/historycznym/politycznym* a *osobistym/codziennym/banalnym*, kojarzonym genderowo, i pokazują, jak omawiane pisarki próbują wyjść poza ten utrwalony schemat. Katarzyna Taczyńska wraca w swoim tekście do obozu dla więźniarek politycznych, założonego w 1949 roku na jugosłowiańskiej wyspie Goli Otok (Naga Wyspa). Temat ten był nieobecny w oficjalnym dyskursie do lat osiemdziesiątych. Badaczka czyta autobiograficzne teksty takich autorek jak Milka Žicina czy Vera Cenić pod kątem zakodowanych w nich strategii przetrwania zarówno w czasie izolacji w obozie, jak i później, podczas

trudnych prób budowania nowego życia na wolności. Tomasz Łukasz Nowak opisuje językowe strategie konspiracji środowiska gejowskiego, prześladowanego w okresie komunizmu w Polsce, jak również zakodowane w ówczesnym języku oficjalnym praktyki dyskryminacyjne ze strony środowisk heteronormatywnych. Autor wykorzystuje narzędzia badań nad performatywną funkcją języka (Althusser, Austin, Butler) i przygląda się mechanizmom władzy/wiedzy (Foucault) odzwierciedlającym się w sferze językowej. Štěpán Balík jako jedyny w tym bloku tekstów reprezentuje dyscyplinę językoznawczą; jego badania słownika Niemców sudeckich, w którym autor znajduje, obok bohemizmów, specyficzne jidyszyzmy, pokazują, jak semantyka zapożyczeń koresponduje z heterostereotypowym obrazem Żydów (w większości przypadków negatywnym i deprecjonującym tę nację).

Refleksji nad zakresem znaczeniowym i potencjałem „małych narracji”, tekstów odnoszących się do pamięci indywidualnej oraz o ich odniesienia do dyskursów dominujących poświęcone są w niniejszym numerze artykuły Nebojšy Petrovicia i Aleksandry Lazić oraz Vladimíra Papouška. Nebojša Petrović i Aleksandra Lazić na podstawie blisko czterdziestu wywiadów dotyczących zdarzeń z czasu wojny (post)jugosłowiańskiej (1991–1995) dowodzą, że indywidualne („małe”) historie mogą stanowić balans i kontrę dla wielkich narracji, budowanych w okresach kryzysowych na dehumanizacji przeciwnika oraz fałszywym dowartościowaniu (przewartościowaniu) własnej strony. Vladimír Papoušek zajmuje się reprezentacją pamięci indywidualnej w tekstach literackich (na przykładach utworów Egona Hostovskiego, Milana Kundery, Milady Součkovéj i Olgi Barényi), stawiając tezę, że wiąże się ona zawsze ze znaczną i *znaczącą* transformacją realnej przeszłości.

Podobną problematykę eksplorują Natka Badurina, Miranda Levnat-Perić i Mariusz R. Drozdowski, których poszukiwania sytuują się – ze względu na specyfikę tematu – na pograniczu badań historycznych i literaturoznawczych. Natka Badurina, wychodząc od sprawy istotnego udziału Gabriela D’Annunzia w okupowaniu Rijeki po I wojnie światowej (wówczas Fiume, mowa o okresie między wrześniem 1919 a styczniem 1921 roku), opisuje próby interpretowania koncepcji ideologicznych D’Annunzia jako projektu analogicznego do późniejszych zachodnich ruchów hippisowskich 1968 roku (upamiętniające projekty artystyczne

Janeza Janšy i Damira Stojnicia). Miranda Levanat-Peričić interpretuje kanoniczny dla partyzanckiego nurtu literatury chorwackiej poemat Ivana Gorana Kovačića, zastanawiając się – na przykładzie dziejów i komplikacji związanych z „mitem Gorana” – nad strategiami zapominania i rekonstrukcji pamięci zbiorowej. Mariusz R. Drozdowski w swoim artykule recenzyjnym omawia antologię, która zawiera prace jedenastu autorów badających z różnych perspektyw kulturę Rusi w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Tak zarysowany temat pozwala recenzentowi na szersze i inspirujące rozważania o determinantach tożsamości (wiara, język, społeczność), ambiwalencji zawartej w tradycji i ruchach modernizujących, problemach integracji i edukacji kulturowej.

Szerzej rozumiana komparatystyka (dziedzina interdyscyplinarna i ponadnarodowa, w obręb której wchodzi także badania translologiczne) pozwala ustalić nowatorskie perspektywy w badaniach poświęconych narracjom pamięciowym, czego przykładem jest tekst Sneżany Kalinić. Badaczka z komparatystycznej perspektywy czyta esej Montaigne’a, wiersz Baudelaire’a, sztukę Canettiego i powieść Desnicy, wskazując łączący je element: dowartościowanie tego, co teraz. W literaturoznawczo-psychologicznej analizie badaczka wydobywa negatywny i obezwładniający wymiar przeszłości i przyszłości pokazywanej przez wymienionych autorów. Komparatystyczny, kulturoznawczo-etnograficzny jest również artykuł Alexandry Dugushiny, która zajmuje się albańską diasporą w Ukrainie, koncentrując się na tradycyjnych rytuałach tej grupy związanych z narodzinami. Rytuály te, jak wykazuje badaczka, stanowią istotny składnik pamięci kulturowej diaspy i gwarancję jej trwania, pod względem formalnym opierając się na skonstruowanych wizjach idealizowanej przeszłości i niepewnej teraźniejszości. Translologiczny tekst Mai Maćkowiak-Kruczek dotyczy (nie)reprezentacji pamięci kulturowej w tłumaczeniu literackim na przykładzie jednego z utworów Miljenka Jergovicia. Decyzje autora przekładu interpretowane są przez badaczkę w kontekście swoistej „amnezji kulturowej” (wykraczając poza wąsko rozumianą krytykę przekładu), przy czym interesuje ją także dalszy los zniekształconego dzieła w kulturze docelowej (w tym konkretnym przypadku: polskiej).

Na marginesie głównego tematu numeru – choć nadal w pewnym związku ze studiami pamięciowymi – sytuują się inspirujące teksty Rachel Brenner i Anny Marii Skibskiej oraz artykuł recenzyjny Marioli

Walczak-Mikołajczakowej. Amerykańska literaturoznawczyni bada wojenną korespondencję pomiędzy Jerzym Andrzejewskim a Czesławem Miłoszem, koncentrując się na wątkach dotyczących kryzysu etycznego związanego z Zagładą Żydów i jego wpływu na chrześcijański humanizm, włączając także w obręb zainteresowań pisane w tym samym czasie przez nich teksty literackie. Z analizowanych przez Rachel Brenner tekstów wyłania się obraz bezprecedensowego wstrząsu moralnego, podważającego katolicką wizję *caritas* i solidarności międzyludzkiej jako osiągalnego stanu. Anna Maria Skibska w tekście *Agon literacki w świetle rycerskiego modelu kultury* – będącym artykułem naukowym ujętym w błyskotliwą, esei-styczną ramę kompozycyjną – proponuje nowatorską interpretację agonu literackiego, rozpatrywanego w kontekście Bloomowskiego „lęku przed wpływem” jako kategorii powiązanej z kulturą rycerską. Swój wywód autorka wzbogaca odniesieniami do „pojedyńku” Ajschylosa i Eurypidesa w *Żabach* Arystofanesa. Nowy podręcznik akademicki, który uzupełnia „puste miejsca” w obrębie bułgarystyki opisuje Mariola Walczak-Mikołajczakowa w artykule recenzyjnym dotyczącym studium Diany Iwanowej na temat historii literackiego języka bułgarskiego. Autorka omówienia wskazuje na innowacyjność zawartą w propozycjach chronologicznych i cenne informacje o działalności emigracyjnego koła literackiego w Braszowie oraz na problem wypracowywania nowobułgarskiego stylu biblijnego.

Artykuły z niniejszego numeru, choć dotyczące rozmaitych środowisk, nacji i historii, zróżnicowane pod względem dyscyplin, metodologii i ujęć, w istocie pokazują kilka – odzwierciedlonych w literaturze i języku – powtarzalnych mechanizmów ze strony władzy i określone strategie przetrwania wśród prześladowanych. Wiek XX, z jego totalitaryzmami, nacjonalizmami, wojnami i konfliktami naznaczył w podobny sposób bardzo odmienne miejsca i społeczności.

Redakcja składa podziękowania pani doktor Ewie Szperlik, kroatystce z Zakładu Literatur Południowosłowiańskich IFS UAM, za inspirację i pomoc w sformułowaniu tematu niniejszego numeru.

Agata Firlej